

передання інформації, аудіальна лексика насичена експресією, образністю, асоціативністю. Слухова перцепція не менш важлива за зорову і посідає друге місце, оскільки значний відсоток інформації людина отримує саме завдяки слуху. Тактильні сенсоризми значно менше використовуються автором. Тактильна перцепція відображає безпосередній контакт автора з предметами, явищами дійсності. Тактильна лексика передає тілесні відчуття або синкретичні відчуття, які сприймаються і дотиком, і зором. Одоративна лексика виступає засобом репрезентації одоративних вражень, відчуттів та асоціацій та представлена невеликою

кількістю лексем на позначення запахів квітів або речовин. Смакова перцептивна лексика представлена здебільшого метафоричними позначеннями, які додають роману експресивного забарвлення та оцінки.

Таким чином, перцептивна лексика експлікує перцептивно-когнітивну модель авторського бачення світу, виконує репрезентативну функцію. Лексика чуттєвого сприйняття виконує і інформативну функцію, оскільки передає інформацію про те, що письменник чув або бачив, аксіологічну функцію, яка полягає в оцінці автором явищ, експресивну та когнітивну функції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Адах Н.А. Семантика індивідуально-авторських кольороназв у поетичній мові В. Барки. *Наукові записки Національного ун-ту «Острозька академія». Серія: Філологічна*. 2008. № 10. С. 3–10.
2. Гримашевич Г., Мельник Н. Семантика кольорів у творчості Валерія Шевчука. *Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. Волинь–Житомирщина, 2004. № 12. С. 147–156.
3. Демчук А.И. К проблеме изучения языкового отражения перцептивной картины мира. *Записки з романо-германської філології*. 2017. № 1. С. 28–36.
4. Дятчук В.В. Як передається в мові відчуття запаху. *Культура слова*. Київ, 1978. № 15. С. 35–42.
5. Непийвода Н. Інтерактивна стилістика. *Стиль і текст*. 2003. № 4. С. 6–18.
6. Одрач Ф. Щебетун. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2008. 240 с.
7. Семашко Т. Вербальна об'єктивація поняттєвої сфери «перцептивне сприйняття». *Мовні і концептуальні картини світу* : зб. наук. праць. Київ : КНУ, 2014. Вип. 51, С. 465–472.

УДК 811.161.21'42

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.16.27>

ВЕРБАЛЬНІ МАНІФЕСТАЦІЇ КОНЦЕПТУ ЧОРНИЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІНГВОКУЛЬТУРНІЙ ПАРАДИГМІ (НА ТЛІ ПОЕТИЧНОЇ МОДЕЛІ СВІТУ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОРІЧЧЯ)

VERBAL MANIFESTATIONS OF THE *BLACK* CONCEPT IN THE UKRAINIAN LINGUOCULTURAL PARADIGM (AGAINST THE BACKGROUND OF THE WORLD POETIC MODEL IN THE FIRST THIRD OF THE XX CENTURY)

Оверчук О.Б.,

orcid.org/0000-0003-4859-0452

кандидатка філологічних наук,

доцентка кафедри українознавства

Харківського національного університету внутрішніх справ

Перцева В.А.,

orcid.org/0000-0002-5203-761X

кандидатка філологічних наук, доцентка,

доцентка кафедри українознавства

Харківського національного університету внутрішніх справ

У статті розглянуто питання опису механізмів передачі концептуальної інформації ЧОРНОГО в українській лінгвокультурній парадигмі. Мета дослідження полягає в тому, щоб з'ясувати місце й роль концепту ЧОРНИЙ в українській мовній та поетичній картинах світу, охарактеризувати особливості його вербальних маніфестацій. Для цілісного опису феномена концепту ЧОРНИЙ у роботі застосовано кілька методів дослідження, таких як

методи концептуального аналізу, інтроспекції, методи текстового, семантичного, порівняльного, лінгвостилістичного аналізу.

На тлі поетичної моделі світу першої третини ХХ сторіччя досліджено способи типізації та систематизації у складі колірної концептуальної різноманітності елементів, які належать до нього на підставі здатності постійно чи випадково виражати колірну ознаку, визначено роль концепту ЧОРНИЙ у культурній парадигмі, мовній картині світу, поетичній моделі світу. Результати концептуального аналізу довели, що ЧОРНИЙ колір завдяки своєму семантичному багатству, здатності акумулювати багатовіковий досвід людства, активності використання, психологічній, філософській, культурній, етичній та естетичній значущості виступає вагомим складовою частиною мовної картини світу. Його вербальні маніфестації, так чи інакше концентруючи етнокультурні, міфологічні й народно-психологічні уявлення про ЧОРНЕ, характеризуються широким діапазоном культурних значень.

З'ясовано, що більшість мовних реалізацій концепту ЧОРНИЙ, відзначається здатністю викликати у свідомості стійкі асоціації, що забезпечує однакове розуміння всіма носіями мови закріплених за ним смислів. Сам концепт у межах української лінгвокультурної парадигми виступає універсальним класифікатором дійсності, набуває оцінних співзначень, що корелюють із глибинними етнопсихологічними ознаками сприйняття навколишнього світу, стають екзистенційними категоріями й реалізуються на різних рівнях свідомості, а саме філософському, психологічному, морально-етичному, соціальному.

Ключові слова: мовна картина світу, поетична модель світу, дискурс, концепт, концептуальний аналіз, кольороназва, чорний.

The article deals with the issues of describing the mechanisms of transmission of BLACK conceptual information in the Ukrainian linguocultural paradigm. The purpose of the study is to find out the place and role of the BLACK concept in the Ukrainian linguistic and poetic picture of the world, to characterize the features of its verbal manifestations. For a holistic description of the phenomenon of the BLACK concept, we used several research methods in the work, such as the method of conceptual analysis, introspection, methods of textual, semantic, comparative, linguistic and stylistic analyses.

Against the background of the world poetic model in the first third of the XX century, methods of typification and systematization in the composition of the color concept of heterogeneous elements belonging to it based on the ability to constantly or accidentally express a color feature are investigated. The role of the BLACK concept in the cultural paradigm, the linguistic picture of the world, and the poetic model of the world is determined. The results of the conceptual analysis showed that the BLACK color, due to its semantic richness, the ability to accumulate the centuries-old experience of humanity, the activity of use, psychological, philosophical, cultural, ethical and aesthetic significance, is an important component of the linguistic picture of the world. Its verbal manifestations in the Ukrainian linguocultural paradigm which in any case concentrating ethnocultural, mythological and folk psychological ideas about BLACK, are characterized by a wide range of cultural meanings.

It was proved that the overwhelming majority of linguistic implementations of the BLACK concept are distinguished by the ability to evoke stable associations in the mind, which ensure a uniform understanding of the meanings assigned to it by all native speakers. The concept itself acts as a universal classifier of reality, acquiring evaluative values that correlate with deep ethnopsychological signs of perception of the surrounding world, acts as an existential category, which is realized at different levels of consciousness – philosophical, psychological, moral-ethical, social.

Key words: linguistic picture of the world, poetic model of the world, discourse, concept, conceptual analysis, color designation, black.

Постановка проблеми. Загальна антропоцентрична спрямованість сучасної лінгвістичної науки актуалізувала останнім часом питання, пов'язані з вивченням способів відображення в мові знань про світ, співвідношення мови та культури, концептуальної специфіки слова як складової частини мовної картини світу. Чималий інтерес для психолінгвістики на цьому тлі завдяки своєму семантичному багатству, активності використання, різноманітності джерел походження, ціннісній орієнтації та психологічній значущості має розгалужена система назв кольорів, адже в будь-якого носія мови існує поняття про наївну картину світу кольорів, зафіксовану засобами мови й представлену у вигляді континууму, який людина повинна розділити на окремі частини згідно з наявною в культурі традицією та індивідуальним асоціативним мікрополем кольору. Особливе місце в цій системі посідає ЧОРНИЙ колір, спроба опису якого у зв'язку з новітніми пошуками й напрямками сучасного

мовознавства робиться нами в дослідженні. Як невід'ємна частина світової та народної культури, один із найбільш значимих концептів у площині «людина – дійсність», елемент соціальної, ментальної та емоційної сфер ЧОРНИЙ є важливою складовою частиною української концептуальної картини світу, що обумовлює потребу його детального аналізу та робить дослідження актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепти як основні одиниці мовної картини світу, структура й особливості їх функціонування в різних культурних та ментальних прошарках, принципи й методи дослідження експлікації концептуального змісту завжди були предметом пильної уваги як вітчизняних, так і закордонних авторів, таких як Н. Арутюнова, А. Вежбицька, С. Воркачов, С. Ляпін, П. Мацьків, Ю. Степанов. На сучасному етапі розвитку лінгвістики спостерігається помітне збільшення інтересу науковців до концептів. Так, представниками різних наукових шкіл сьогодні активно розробляються

питання вивчення їх специфіки як особливих ментальних сутностей (І. Стернін, О. Петрова, С. Рубцова, В. Gawda), структури, якості, форми та сфери функціонування концептів (О. Деменчук, Л. Летюча), методики їх аналізу (О. Мазепова, А. Cremers, E. Chemla).

Постановка завдання. Мета дослідження полягає в тому, щоб з'ясувати місце й роль концепту ЧОРНИЙ в українській мовній та поетичній картинах світу, охарактеризувати особливості його вербального вираження, дослідити взаємодію традиційного та індивідуально-авторського начала в структурі концепту.

Мета передбачає вирішення таких завдань, як дослідження структури концепту ЧОРНИЙ в українській культурній і поетичній традиціях, виявлення та опис семантики мовних одиниць як репрезентантів аналізованого концепту з урахуванням культурної специфіки, менталітету, психолінгвістичних особливостей носіїв мовної картини світу, авторських стилів і змістової організації поетичних текстів.

Специфіка дослідження концепту в сучасній науці диктується тим, що він є міждисциплінарним поняттям, сформованим у різних наукових школах, зокрема когнітології, філософії, логіці, лінгвокультурології, психолінгвістиці, і має в межах цих наук різний зміст та обсяг. До того ж багатоманітність цього ідеалізованого формоутворення передбачає наявність у нього складної «шарової» будови, різні прошарки якої є результатом, «осадам» культурного життя різних епох і ментально-індивідуальних особливостей представників тієї чи іншої лінгвокультури, що дає змогу аналізувати його в різних типах виміру дійсності, зокрема понятійному, образному, ціннісному, етимологічному, культурному, кожен із яких може мати пріоритетний статус у дослідженні, тому для цілісного опису феномена концепту дослідники пропонують використовувати не одну методику його вивчення, а сукупність кількох різних [17, с. 150; 23, с. 49].

Поставлена проблема ускладнюється тим, що, маючи особливу позицію в контексті культури, концепти, на відміну від наукових понять, які прагнуть максимального узагальнення і є рефлексивними утвореннями із системою цінностей, але лише в межах власної теорії дослідження, вбачають цінність у самій культурі й, зазвичай чітко усвідомлюючи культурну особистість, не підпорядковуються наявним у науці категоризаціям. Саме тому для отримання правдивої інформації в роботі застосовано кілька методів дослідження, зокрема метод концептуального аналізу, метод

інтроспекції, а також методи текстового, семантичного, порівняльного, лінгвостилістичного аналізу.

Виклад основного матеріалу. У роботі під час тлумачення одиниць мовної концептуалізації кольору ми використовуємо теорію культурних концептів Ю. Степанова, у якій він визначає концепт як «згусток культури у свідомості людини, те, у вигляді чого культура входить до ментального світу людини <...>, і за допомогою чого людина сама входить до культури, а в деяких випадках і впливає на неї» [23, с. 43–44].

Найбільш придатним тлом для аналізу таких концептів у тій чи іншій лінгвокультурі є твори художньої літератури, адже як специфічний спосіб освоєння дійсності, особлива естетично маркована система з найбільш яскравим та оригінальним світобаченням мова художніх творів одночасно є складовою частиною мовної картини світу певного етносу. Однак, «беручись за аналіз художнього твору, маємо враховувати, що його автор лише з одного боку є членом певної лінгвокультурної спільноти. З іншого ж, він завжди є індивідумом із власним життєвим досвідом, який неодмінно позначився на його специфіці сприйняття навколишнього світу» [14, с. 54].

Концепт у нашій роботі розглядається як явище поетичного дискурсу, тому видається важливим виділити ті його риси, що зумовлюються характером самого дискурсу та універсальними ознаками концептуалізації світу. Продовжуючи попередні наукові розвідки [11], концепт – складову частину поетично-концептуальної картини світу – ми розглядаємо як естетично значуще явище, яке є показником індивідуально-авторського художнього освоєння дійсності. Специфічна орієнтація концепту на підґрунті поетичної мови з прикметною для неї сферою комунікації виявляється в тому, що певні смислові утворення – концептуалізовані поетичні форми – сприймаються та оцінюються не тільки в контексті поетичного твору, але й у контексті різних культурних практик, що актуалізують етнокультурні значення, концептуальні сфери, пов'язані з народною культурою, літературою, релігією тощо. Концепт у поетичному тексті виконує роль «емоційної координати», навколо якої «обертаються інші образи, що разом становлять сюжет поезії та формують образну парадигму» [22, с. 100]. Як результат творчої уяви митця, його ціннісних орієнтирів і світоглядних позицій він одночасно виступає засобом реалізації культурної теми в мові та концептуальній системі автора, елементом поезики його творів.

Організуючим ядром такого концепту ми вважаємо слово з узагальнено-символічним значенням, що в результаті функціонування в різних художніх текстах, літературних стилях та епохах семантично збагачується, набуваючи нових емоційно-експресивних відтінків. Значний естетичний потенціал цієї одиниці зумовлений її значимістю як у культурній традиції, мовній картині світу, так і в індивідуальній картині світу митця.

Головним номінативним засобом, який використовується для позначення ЧОРНОГО кольору й синтезує в собі результати його мовної концептуалізації, виступає лексема ЧОРНИЙ. Вона функціонально активна і є узагальнюючою для цілої низки мовних реалізацій, що, постійно чи контекстуально виражаючи певне кольорове забарвлення, формують динамічну структуру аналізованого концепту та можуть бути виражені такими лексичними одиницями, як *темний, тьмянний, смоляний, вороний, тьма, вугілля, морок, ніч, бруд, кіптява*.

Вихідними базовими елементами аналізованого концепту ми вважаємо значення, закріплені за ознакою ЧОРНИЙ у словникових дефініціях та енциклопедичних виданнях, що в результаті функціонування в різних типах свідомості, зокрема у поетичній, набувають нових семантичних відтінків. Вони є тлом для подальших конотацій і представлені такими елементами:

- 1) колір сажі, вугілля, найтемніший, протилежний білому;
- 2) темний, темніший порівняно зі звичайним кольором/не осяяний світлом;
- 3) темноволосий і смуглий, чорнявий/темний від загару, засмаглий на сонці/темношкірий (як ознака раси);
- 4) брудний, покритий брудом, сажею, кіптявою;
- 5) непрофесійний, підсобний, важкий фізично, часто пов'язаний із виробничим брудом, пилом (про роботу, працю);
- 6) не головний, не парадний, призначений для щоденних потреб;
- 7) *спец.* необроблений або оброблений частково, начорно;
- 8) *заст.* який належить до нижчих верств суспільства;
- 9) *перен.* важкий, безпросвітний, безрадісний;
- 10) *перен.* властивий низькій, злій, підступній людині;
- 11) *перен.* який не викликає схвалення; поганий, негативний, ганебний;
- 12) *заст.* чарівницький, чаклунський, пов'язаний із нечистою силою [3, с. 354–355].

Зауважимо, що опис концепту ЧОРНИЙ у роботі нами не обмежується лише його колорис-

тичним началом, адже колір нами розглядається як своєрідна культурна домінанта, репрезентант не тільки значення як елемента лексико-семантичної системи мови, але й певної культурної парадигми з характерною для неї системою ціннісних орієнтирів, колом етичних та естетичних уявлень, своєрідною семантикою життя в різних його виявах і формах. До того ж попри широкий діапазон культурних значень концепту ЧОРНИЙ, його функціонування в мовній картині світу характеризується постійністю колірної ознаки, адже всі його складові частини майже ніколи не втрачають зв'язку з ядерним значенням кольору сажі, вугілля, найтемнішого. До того ж сучасне сприйняття концепту ЧОРНИЙ представниками різних етнокультур за змістом і символікою не дуже відрізняється від його первісних міфологічних інтерпретацій, що підтверджуються результатами психосемантичних досліджень. Науковці наголошують лише на зміні культурно зумовлених денотатів колірних значень ЧОРНОГО і пов'язують такий архаїзм із важливою роллю самого концепту для людини [3; 7; 25].

Здатність ЧОРНОГО кольору відбивати певні фізичні явища реальної дійсності дає змогу говорити про однойменний концепт як про специфічний засіб мовної концептуалізації природного світу. Він, з одного боку, вміщує наслідки первісного освоєння природи й виконує функцію передачі колірної ознаки, а з іншого боку, містить результати її пізнання сучасною людиною та виступає експлікатором негативної емоційної сфери в її ментальному світі. Характеризуючи певні фізичні явища, концепт ЧОРНИЙ у поетичній моделі світу першої третини ХХ сторіччя вживається для створення образів *ночі, вечора, землі, хмар, води*, передає колір *очей, волосся, шкіри людини* тощо.

Як зауважує А. Вежицька, концептуальний зміст колірних слів зумовлюється їх зв'язком із прототипами – типовими носіями колірної ознаки [5, с. 250]. Для ЧОРНОГО одним із таких прототипів є *ніч*. Її значущість у сприйнятті аналізованого концепту носіями культури підтверджується активністю функціонування образу *чорної ночі* в поетичних текстах 10–30 рр. ХХ сторіччя, де він становить особливу просторово-часову категорію. До того ж концептом у межах сполуки *чорна ніч* разом із традиційною семантикою кольору («*Північ чорна, наче вугілля, ходить тінь по площі Юра*» [1, с. 133]) можуть передаватися додаткові конотації «неосіяний світлом»: «*Тоді виходжу в чорну ніч на танок, дереу очима тінь, гляджу зорі*» [1, с. 66]; «негативний», «сумний», «безпро-

світний», «важкий»: «Коли довкола **ніч є чорна**, життя важке, неначе жорна, а серце з болю мліє, приходиш ти, надіє» [1, с. 284]; «самотній», «злий», «ворожий»: «В **чорні** ночі виходиш в самотній простір: б'ється серце в грудях непокоїне. Вис вітер, як бідний стривожений звір, що ворожить пожежі і війни» [4, с. 115]. Такі значення в структурі концепту зумовлюються традиційними для носіїв мовної картини світу асоціаціями ЧОРНОГО із «темними» сферами життя природи й людини, адже як протилежний за фізичними властивостями та символікою білому кольору (оскільки з ним він перебуває в полярних точках колірного спектра) концепт ЧОРНИЙ узагальнює темні барви, з якими в емотивній сфері поєднуються негативні події чи відчуття.

Традиційна для ЧОРНОГО негативна семантика реалізується у сполучі *чорна хмара*, що, з одного боку, виступає елементом пейзажу переддошового неба, а з іншого боку, набуває символічних значень небезпеки: «Деся далеко б'ють удари, свище степом буровій; **чорним** клоччям сунуть хмари в небезпеці громовій» [31, с. 348]; біди: «Вільний дух летить з оселі на палкій простір пустелі, де нема людських отар, де ні слави, ні догани не пускають урагани, як зловісних **чорних** хмар» [31, с. 152]; трагічності зображуваних подій: «Віддалік, немов цілком байдуже, офіцер димок цигарки тлів. Тільки **неба хмарний, темний** кужіль чув нудне і коротеньке – плі!» [19, с. 190]. Семантичні відтінки негативного виникають на основі усталеного в українській культурній традиції зв'язку між поняттями зі світу природи (*чорна хмара*) і світу людських емоцій (негативні почуття).

Значний прошарок у комплексі «світ природи» в структурі концепту ЧОРНИЙ становлять його реалізації з лексемами, що об'єднуються в лексико-семантичну групу «птаство»: «Ходять суми тиходзвонні <...> щось-то чує, бо віщує **чорна** згря, **чорний** грак» [30, с. 78]. Виступаючи у складі найбільш типових для української лінгвокультурної моделі сполук *чорний ворон* та *чорний крук*, аналізований концепт може бути як носієм колірної ознаки, так і виразником символічних значень негативної емоційної оцінки, що сформувалися під впливом фольклорної традиції, де «ворони, круки та граки були злими провісниками смерті, біди, горя, супутниками вбитого» [10, с. 100–101].

Ці типові для української поетичної традиції образи в моделі світу 10–30 рр. ХХ століття зазнають оновлення внаслідок взаємодії народнопоетичного та індивідуально-авторського начал.

Наприклад, *чорний ворон* у значенні машини НКВС, *чорний птах* – телефонної трубки: «Мов птах, співає телефонна трубка, мов **чорний** птах в ліщині срібній дроту. Коли покине друг і зрадить любка, що вибереш: зненависть чи скорботу?» [1, с. 156].

Проте ЧОРНИЙ колір в українській лінгвокультурній парадигмі не завжди має негативне забарвлення. Наприклад, сполучаючись із іменником *ніч*, він може набувати позитивних оціночних співзначень: «Волю кохання! Нехай на устах хор поцілунків палких не стихає – дзвонами б'є! **Чорним** хай квітом нас нічка квітчає – враз ми засвітим в дівочих очах сонце своє!» [29, с. 101]. У таких випадках у структурі аналізованого концепту реалізується семантика «ніч кохання», що спричинене, на нашу думку, давніми дуалістичними уявленнями про єдність світла та темряви, необхідної для продовження життя, адже, за світоглядних позицій наших предків, день і ніч уявлялися як вищі живі істоти: День – богом сонця та світла, а Ніч – богинею мороку. Народження Сонця, а з ним і всього живого на землі відбувалося з темних надр ночі [26]. Саме тому й зародження кохання, пов'язане з продовженням роду, відбувається вночі, а сама лексема *ніч* із традиційним для неї колоративом ЧОРНИЙ не тільки втрачає негативні конотації, але й набуває позитивної символіки.

Позитивна семантика в структурі концепту ЧОРНИЙ простежується у випадках асоціації із землею: «Вернувся я, де вільхи й риби, де м'ята і ви, де квітчасті стіни; і знов цілую **чорні скиби**, припавши перед сонцем на коліна» [1, с. 224]. Генетична пам'ять нашого етносу зберігає важливі для нього аксіологічні цінності праслов'янського землеробського культу, де земля уявлялась як істота, пов'язувалась із початком життя, отже, з позитивними емоціями. Така тенденція стала підґрунтям для актуалізації в концептуальному змісті ЧОРНОГО додаткових конотацій «життєдайний», «родючий», «ситий», «багатий», «рідний», «старий», «вічний» тощо: «Дивися, мій синку, на землю стару – ото вона сита і **чорна**, бо сила велика **зчорнілих** від мук у ній погоріло хліборобських рук, як вугілля в вічному горнилі» [16, с. 73]. Під впливом землеробської традиції виникають значення «пустий», «голий» (коли йдеться про завершення землеробських робіт): «І в **нивах чорних, нивах голих** холодний промінь догасає» [28, с. 95].

Як виразник колірної ознаки концепт ЧОРНИЙ використовується для опису портретних характеристик (очі, волосся, шкіра). Особливістю

функціонування концепту в українській лінгвокультурній моделі є його реалізація у складі традиційних народнопоетичних сполук типу *чорне волосся, чорні кучері, чорні очі*, де постійний епітет ЧОРНИЙ не лише вказує на головну функціональну рису людини, але й передає позитивно сприймані всіма носіями мови, типові для представників нашої нації ознаки, служить фольклорним еталоном краси, молодості. Така значимість цього елементу концепту в колі культурних цінностей української нації в проєкції на поетичну модель світу нерідко супроводжується виникненням низки стійких асоціацій аксіологічного характеру, що наповнює ці фольклорні кліше особливим психологічним змістом: *«І ось дрібний чорнявий хлопець підніс долоні до чола. Ні, суті світу ти не схопиш, не вирвеш віршем корінь зла»* [1, с. 131].

На особливу увагу заслуговує вживання концепту ЧОРНИЙ для передачі кольору шкіри людини. Серед можливих культурних відтінків аналізованого елементу насамперед вичленовуються компоненти «засмаглий» та «людина з темною шкірою, представник темної, чорної раси»: *«Так, як виє дикун чорношкірий десь у байдужій вуха природі»* [18, с. 92]. До того ж майже всі представники мовної картини світу білошкірих традиційно підкреслюють перевагу своєї раси над іншими, внаслідок чого концепт ЧОРНИЙ набуває деякої соціокультурної зумовленості, а сама сполука *чорношкірий* – значення «дикий, невихований, неписьменний». Темний колір шкіри може бути й ознакою мерця: *«На купах чорних рук і чорних ніг червона кров і жовта піна, слизька смертельна піна з уст, розтерзаних гарматним поцілунком»* [1, с. 183], що актуалізує в складі аналізованого елементу сему «мертвий» та розширює лексичну валентність концепту ЧОРНИЙ.

Асоціації ЧОРНОГО із землею, пилом дають змогу виділити в складі концепту елементи «брудний», «нечистий»: *«На небі тільки сині зорі вислухують благальний спів людей, що, проті та безкрилі, цілуючи в німій покорі брудні обніжки віктарів устами чорними від пилу, що їхні губи припорошуть»* [1, с. 99]. Помітною тенденцією є використання концепту ЧОРНИЙ із цим значенням для опису соціальних верств населення: *«Бачив смуток мій оселі, бідні, невеселі. Бачив чорний люд робітничий в праці безпросвітній»* [4, с. 55]. У таких випадках концептом частково чи повністю втрачається колірна функція, натомість можуть реалізовуватися значення «безпросвітний», «безрадісний», «буденний», «важкий». Уявлення про ЧОРНИЙ колір як буден-

ний, несвятковий спостерігаємо в таких рядках: *«Та багатьом уже немає свята. Колись весела і червона дата як чорна цифір нині промайне – і лиш нудьгу всередині сколише»* [9, с. 43].

Як уже зазначалося, структура концепту ЧОРНИЙ містить низку компонентів оцінно-психологічного плану, серед яких чи не найуживанішими виявляються елементи зі значенням негативної емоційної оцінки. Пов'язуючи концепт ЧОРНИЙ із приблизно однаковими емоціями, носії культурної інформації надають йому особистісних семантичних кореляцій. Показовим тут може бути закріплення ЧОРНОГО кольору за назвами певних почуттів. Особливий вплив ЧОРНОГО на психіку людини загалом дає змогу говорити про нього як про еквівалент негативних емоцій, узагальнений символ болю, гніву, журби, смутку, тривоги, біди, страху, горя. Наприклад, *«Гасне день. Вночі за серце вхопить чорна туга за тобою»* [4, с. 76], *«Ти ж <...> уповаєш зухвало на успіх свого навчання, всім пропонуючи нам чорну біду небуття»* [9, с. 87].

Здатність концепту ЧОРНИЙ передавати певні емоційно-психологічні стани, з одного боку, та соціальне звучання, з іншого боку, робить його не лише виразником ключових моральних ознак, але й суттєвою, негативно забарвленою ознакою людського буття, що зумовлює низку асоціативних лексичних зв'язків: *чорний шлях (скиба) – важке, нещасливе життя – страждання – складний період у житті – безрадісне, злиденне існування: «Поете! Чорний шлях твій, чорна скиба, не заспокоїть сірини багонце чужа ржа баржі, гніль коржова гриба»* [1, с. 51]. Оскільки страждання звеличує людину, метафорично вживаний колоратив ЧОРНИЙ на підґрунті художньої експресії актуалізує в семантичній структурі концепту значення «величний», «піднесений», «урочистий».

Практично в усіх етнокультурах ЧОРНИЙ сприймається як символ темряви, зла, смерті, нечистої сили, що спричиняє виникнення у складі самого концепту конотацій «бездуховний», «диявольський», «гріховний»: *«Десь в ефірі, в небосхилі, в синім лоні тонуть дзвони... Де ж ви, де ви, легіони чорнодуші, чорнокрилі, що покладали до Мамони били в Силі?»* [31, с. 125].

Про однозначну негативну семантику концепту ЧОРНИЙ можна говорити, коли він асоціюється зі смертю: *«Струни смерті забриніли, бачу вічності поріг, смертний образ чорнокрилий хилить, валить жахом з ніг; тисне, давить, грає тілом, віє в очі чорним пилом, чорним пухом, розлучає тіло з духом»* [31, с. 158]. Як і в біль-

шості лінгвокультурних моделей, у слов'янській ЧОРНИЙ, виступаючи епітетом до лексеми СМЕРТЬ, також стає символом заперечення земного життя, вічного спокою, знаком жалоби за померлими: «Люлі, козаченьку, люлі! Вічні сплітаються сни, сили спочинуть знебулі в **чорнім** спокої труни» [29, с. 83], «Там аж дві труни дубові товсті на сухім сіні у **чорнім** сукні» [16, с. 55]. Семантична наповненість ЧОРНИЙ тоді орієнтується і на функцію кольороназивання, і на актуалізацію негативних емоційно-експресивних символічних конотацій.

У периферійній структурі концепту ЧОРНИЙ виленовується елемент «темний», про реалізацію якого можна говорити тоді, коли приписувана ознака має нечітке, неяске колірне забарвлення: «Край гаю **чорніє** один на поляні змарнілий, потрухлий, обрубаний пень; йому вже не шкодять вітри-урагани, йому вже байдуже, чи нічка, чи день» [31, с. 68]; коли йдеться про велику кількість однорідних предметів: «Нероздільний, тьмою спаяний, в **чорній** масі тоне бір; мов сп'янілий, неприкаяний я вступив в таємний мир!» [31, с. 110], непрозорість: «**Чорна** вода не тече в стінах **чорнілих** набережних, повільно пересовуються водяні маси, регульовані шлюзами» [21, с. 7]. Відзначимо, що в останньому контексті, крім колірного значення, спостерігаємо інтенсифікацію негативно сприйманої ознаки, що виражена семами «стоячий», «мертвий», «забруднений» (про воду).

Технократичні тенденції розвитку суспільства на початку ХХ століття активізували в складі концепту ЧОРНИЙ семи «брудний», «виробничий», зробили його символом технічного прогресу та основою для створення лексичної мікросистеми назв нових технічних винаходів та процесів, що відбилося в поетичному словнику представників цього періоду: «Завод, затьмарений нальотом **чорним**, двигоче звуками й натужено дрижить» [20, с. 7]. З одного боку, провідна для поетів – носіїв міської культури тема «людина – місто» наповнює ЧОРНИЙ колір як її атрибут особливо пафосною символікою, а з іншого боку, деструктивний вплив міста на особистість спричиняє виникнення в концептуальному змісті

ЧОРНОГО негативних конотацій «руйнівний», «ворожий», «дисгармонійний»: «І щодня проклинав ненажерливе місто, **чорне-чорне**, жахливе, брудне» [27, с. 33].

Висновки. У результаті концептуального аналізу було доведено, що ЧОРНИЙ колір завдяки своєму семантичному багатству, здатності акумулювати багатовіковий досвід людства, активності використання, психологічній, філософській, культурній, етичній та естетичній значущості виступає вагомим складовою частиною мовної картини світу. Його вербальні маніфестації в українській лінгвокультурній парадигмі, так чи інакше концентруючи етнокультурні, міфологічні й народно-психологічні уявлення про ЧОРНЕ характеризуються, з одного боку, широким діапазоном культурних значень, а з іншого боку, здатністю викликати у свідомості стійкі асоціації, які забезпечують однакове розуміння всіма носіями мови закріплених за концептом смислів.

З'ясовано, що більшість мовних реалізацій концепту ЧОРНИЙ відрізняється конкретикою та однозначною символікою. Основне їх джерело – архаїчна міфопоетична свідомість, що в межах поетичної моделі світу 10–30 рр. ХХ століття чи ідіостилію окремо взятого поета виступає універсальним класифікатором дійсності та водночас «обростає» новими значеннєвими тональностями. Крім традиційних, концепт ЧОРНИЙ набуває таких оцінних співзначень, які корелюють із глибинними етнопсихологічними ознаками сприйняття навколишнього світу, стають екзистенційними категоріями й реалізуються на різних рівнях свідомості, а саме філософському, психологічному, морально-етичному, соціальному.

Попри значний інтерес вітчизняної науки до питань концептуального аналізу, проблема кольорових концептосфер залишається малодослідженою, а запропонована нами модель аналізу концепту ЧОРНИЙ не дає вичерпного уявлення про його сприйняття сучасними носіями культури, тому порушена нами проблема може й далі бути темою наукових розвідок, зокрема, актуальним напрямом дослідження нам видається проведення психолінгвістичного експерименту шляхом асоціативного аналізу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антонич Б.-І. Поезії. Київ : Радянський письменник, 1989. 441 с.
2. Арутюнова Н. Язык и мир человека. Москва : Языки русской культуры, 1999. 896 с.
3. Білодід І. Словник української мови : в 11 т. Т. 11. Київ : Наукова думка, 1980. 699 с.
4. Бобинський В. Гість із ночі. Київ : Дніпро, 1990. 623 с.
5. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. Москва : Русские словари, 1997. 411 с.
6. Воркачов С. Методологические основания лингвокультурологии. *Теоретическая и прикладная лингвистика*. 2002. № 3. С. 79–95.

7. Воробьев Г. Психосемиотика цвета. *Психосемиотика познавательной деятельности и общения*. 1988. № 2. С. 51–70.
8. Деменчук О. Модель концепту ситуації як основа зіставлення семантики лексики. *Psycholinguistics*. 2018. № 23 (2). С. 1–65. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.1207992>.
9. Зеров М. Твори : в 2 т. Т. 1. Київ : Дніпро, 1990. 842 с.
10. Костомаров М. Слов'янська міфологія. Київ : Либідь, 1994. 382 с.
11. Кузьміна О. Поетична семантика концептів «БІЛИЙ – ЧОРНИЙ» (на матеріалі української лірики першої третини ХХ сторіччя) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 ; Харківський національний університет ім. В. Каразіна. Харків, 2005. 19 с.
12. Летюча Л. Вербальна організація концепта-сценарія СОБЫТИЕ. *Psycholinguistics*. 2017. № 21 (2). С. 64–75. URL: <https://psycholing-journal.com/index.php/journal/article/view/57/44>.
13. Ляпин С. Концептологія к становлению подхода. *Концепты*. 1997. № 1. С. 11–35.
14. Мазепова О. Концепт кольору та його місце в художній картині світу (на матеріалі сучасної перської поезії). *Вісник Львівського університету. Серія: Філологічна*. 2014. № 61. С. 52–61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_fil_2014_61_10.
15. Мацьків П. Концептосфера БОГ в українському мовному просторі : монографія. Дрогобич ; Київ : Коло, 2006. 323 с.
16. Осьмачка Т. Поезії. Київ : Радянський письменник, 1991. 254 с.
17. Петрова Е., Рубцова С. Вербалізація концепта QUALITY TIME. *Вестник Томского государственного университета. Филология*. 2019. № 62. С. 149–160. URL: <https://doi.org/10.17223/19986645/62/10>.
18. Плужник Є. Вибрані поезії. Київ : Радянський письменник, 1966. 261 с.
19. Плужник Є. Запізнілий квітень. Харків : Прапор, 1994. 96 с.
20. Поліщук В. Zenit людини. Харків : Державне вид-во України, 1965. 72 с.
21. Семенко М. Європа і ми: памфлети й вірші (1928–1929). Харків : Книгоспілка, 1930. 73 с.
22. Ставицька Л. Мовні засоби вираження наскрізного образу як елемента індивідуальної естетичної системи. *Семасіологія і словотвір*. Київ : Наукова думка, 1989. С. 98–102.
23. Степанов Ю. Константы. Словарь русской культуры. Москва : Академический проспект, 2001. 991 с.
24. Стернин И. Мифологические лингвистические концепты в быденном языковом сознании. *Когниция, коммуникация, дискурс*. 2016. № 12. С. 98–107. URL: <https://doi.org/10.26565/2218-2926-2016-12-0>.
25. Тернер В. Цветовая классификация в ритуалах Ндембу: проблема невербальной классификации. *Символ и ритуал*. Москва : Наука, 1983. С. 71–103.
26. Толстая С. Славянская мифология. Энциклопедический словарь. Москва : Международные отношения, 2002. 512 с.
27. Фальківський Д. Поезії. Київ : Радянський письменник, 1989. 175 с.
28. Філянський М. Поезії. Київ : Радянський письменник, 1988. 240 с.
29. Черкасенко С. Поезії. Київ : Радянський письменник, 1990. 292 с.
30. Чумак В. Червоний заспів. Київ : Дніпро, 1991. 364 с.
31. Чупринка Г. Поезії. Київ : Радянський письменник, 1991. 495 с.
32. Cremers A., Chemla E. Psycholinguistic Study of the Exhaustive Readings of Embedded Questions. *Journal of Semantics*. 2016. № 33 (1). P. 49–85.
33. Gawda B. The Structure of the concepts related to love spectrum: emotional verbal fluency technique application, initial psychometrics, and its validation. *Journal of Psycholinguistic Research*. 2019. № 48. P. 1339–1361. URL: <https://doi.org/10.1007/s10936-019-09661-y>.